

דמות האישה הערבייה ותפקידיה כפי שהם משתקפים בספרי ילדים בערבית

ישראלה וייס

לאמי מרים וייס ז"ל,
חדוות החיים, הנתינה והאהבה
שלך יישארו בלבי לעד.

תקציר

זה כעשרים שנה מפעיל מרכז הספר והספריות בישראל מיזם ושמו "ספר בכל בית". במסגרת המיזם הזה יוצאים לאור ספרים שתורגמו מעברית לערבית וספרי מקור חדשים שכתבו סופרים ערבים. הסופרים והמאיירים – כולם בני המגזר הערבי. הספרים אינם לשימוש מסחרי ומופצים רק דרך "מרכז הספר והספריות בישראל".

במאמר הזה אבחן את דמות האישה הערבייה ואת תפקידיה כפי שהם משתקפים בספרי המקור לילדים (שנכתבו בערבית), שיצאו לאור במסגרת המיזם הזה בשנים 2009-2011 – מדובר ב-17 ספרים. אדון גם בטקסטים וגם באיורים המלווים אותם.

מבוא

לספר הילדים השפעה רבה על עיצוב דמותו האינטלקטואלית והרגשית של הילד הצעיר ועל עולם ערכיו. הוא מסייע לעיצובו כאדם בוגר ומשפיע על

עמדותיו בתחום התרבות והאמנות כיחיד וכחלק מן החברה (הראל 1991; ברוך 1991; סואן 1995). מערכת החינוך רואה בספרי הלימוד את אחד הכלים החשובים להטמעת ערכים.

מרכז הספר והספריות הקים שלושה מרכזים לספרות ערבית כדי לשרת את הקהל הערבי ברחבי הארץ ולספק לו פעילויות בתחום הזה¹. הדגש בפעילויות הוא בעידודה ובפיתוחה של תרבות הקריאה ובחיזוק מעמד הספר בחיי הילד. מדובר בפעילויות חוויה ולימוד, ואלה הן: (א) פעילות לילדים במרכז; (ב) פעילות לילדים בבית הספר; (ג) מיזם "ספר בכל בית" – הפקת ספרים לילדים: ספרי מקור בערבית וספרות מתורגמת מעברית לערבית. מטרת המיזם לעודד את הקריאה כדי שתהיה לערך יסודי בכל בית, ובמסגרתו הופקו עד כה יותר משמונים ספרים חדשים. הוא החל ב-1994 במגזר היהודי והערבי בעת ובעונה אחת, ביוזמת פרופ' זהר שביט והסופרת ש' שפרא.

התוכנית מופעלת בכיתות ג'-ד' בכארבעים בתי ספר ערביים ברחבי הארץ וכוללת רכישת ספרים לתלמידים במחיר מוזל במיוחד, פיתוח קריאה חווייתית, מפגשים עם יוצרים ערבים והפעלות הילדים על ידי צוות מקצועי.

הסופרים ותהליך ההוצאה לאור בפרויקט "ספר בכל בית"

כדי לקבל טקסטים לפרסום במסגרת המיזם "ספר בכל בית", מרכז הספר והספריות מוציא "קול קורא", סופרים שולחים כתבי יד, וועדה בוחרת מתוכם את הספרים המתאימים. בוועדה משתתפים: ד"ר בוטרוס דלה – יו"ר הוועדה, ד"ר מחמוד אבו-פנה, הסופרת עליאא אבו שמיס והסופרת שוקייה עורוק.

¹ תודות לגב' האלה פנעני שסייעה בתרגום הספרים וגילתה התעניינות כנה.

כתבי היד הם מקוריים ולא יצאו לאור בהוצאה קודמת. יותר ממחצית המחברים הם מורים במערכת החינוך, והשאר – עקרות בית, משוררים, סופרים ואחות.

ספרי הלימוד וספרי הקריאה משמשים אפוא להבניית ערכים. במאמר הזה אבחן את אפיוני האישה והילדה בספרי הילדים הדידקטיים שיצאו לאור במסגרת המיזם "ספר בכל בית" בשנים 2009-2011.²

האישה הערבייה בישראל בין מסורת לקדמה

ח'אולה אבו-בקר (2007) טוענת שרוב המשפחות שבהן גיל ההורים הוא יותר מארבעים הן משפחות של ארבעה ילדים. "ההבדל בממוצע מספר הילדים בין כפרים לערים תלוי במשתנים רבים, בעיקר של השכלה, הכנסה, דת ומספר הילדים ממין זכר במשפחה" (אבו-בקר 2007, 167). "הפרש הגילאים בין ההורים לילדיהם במשפחה הערבית-הפלסטינית הוא קטן יחסית, בייחוד בין האם לבנה הבכור או לבתה הבכורה, וזאת בגלל נישואים בגיל צעיר והבאת ילדים לעולם מיד לאחר מכן" (אבו-בקר 2007, 167). האוכלוסייה הערבית בישראל היא ברובה צעירה, וגילה הממוצע הוא כעשרים.

אף שבחברה הערבית יש התרחקות מהפטריארכיה הקלאסית, והדפוס הנפוץ היום הוא של חיים במסגרת המשפחה הגרעינית המצומצמת, הגישה השלטת היא עדיין קבלת סמכות ההורים ויחס של כבוד למבוגרים (אבו-בקר 2007, 172).

החוקר מוחמד חגי יחיא סקר את ערכי התרבות בחברה הערבית בישראל ונדרש במיוחד לזיקתם למבנה המשפחה הערבית. לטענתו, זו עדיין חברה פטריארכלית, שבה האישה ממוקמת בתחתית ההיררכיה המשפחתית.

² מאמר זה נכתב הודות לשיתוף פעולה פורה עם גבי האלה כנעני, שסייעה לי בתרגום הספרים

"השינויים שחלו בשני העשורים האחרונים במעמדה של האישה הערבית בישראל הם יותר שינויים 'כמותיים' ברמות שונות, בעיקר בחינוך וביציאה לעבודה, ולא 'איכותיים' בסיסיים שמשנים את מעמדה בתוך המשפחה וביחסה עם בן זוגה. גם תפקידיה כאישה וכאם והציפיות שמצפים ממנה נותרו כשהיו. היא עדיין אחראית לטיפול בבית על כל מרכיביו, ועליה הדאגה שהמשפחה תמשיך לתפקד כיחידה אחת" (חגי יחיא 1994, 253). האם מייחדת אפוא את זמנה ואת מרצה לילדים, ובגידולם מסייעים "בני המשפחה המורחבת" (חגי יחיא 1994, 255).

חגי יחיא טוען שמעמדה של האישה הערבייה השתפר, "ואין פלא שנשים ערביות תובעות יחסים סימטריים ושוויוניים. השיפור מתבטא בעיקר בהתחזקות כוחה הכלכלי ועוצמתה הרווחית של האישה הערבייה, והוא מחזק את מעמדה במשפחה" (חגי יחיא 1994, 259). רינה שחר ודן מאיר מצאו שמדינת ישראל שינתה את מצבה של האישה הערבייה בישראל, בעקבות המודרניזציה: הצורך בהכנסה נוספת, שהוציא את האישה מביתה וחשף אותה לתרבות המערבית; מבנה המשפחה הגרעינית המצומצמת, שאפשר לאישה להביע את דעתה; חוק חינוך חובה, שאפשר לאישה ללמוד ולהתקדם; וחוקים נוספים ששחררו את האישה מתלות כלכלית בעולם הגברים. סליבא תגריד (1985) מראה במחקרה כי עמדות הגברים בנושאים כמו ערכי המשפחה, המסורת ומעמד האישה שמרניות ומסורתיות יותר מאלו של הנשים (שחר 1997). שחר ומאיר (1998) חקרו את השפעת החברה הישראלית כחברה מערבית מודרנית על עמדותיהן של הסטודנטיות הערביות. הם השוו בין עמדותיהן של סטודנטיות יהודיות לערביות, מוסלמיות לנוצריות ועירוניות לכפריות בשבעה תחומים שנוגעים למעמדה של האישה במשפחה ובחברה. ממצאי המחקר מלמדים

והיתה מעורבת בתהליך הכתיבה.

שהשכלתן יצרה מודעות, שינתה עמדות ופיתחה מערכת ציפיות חדשה בקרב הצעירות. ההתרחקות מהבית המסורתי, החשיפה לתרבות אחרת וההפנמה של נורמות חדשות גרמו לשינוי החשיבה ולקידום רעיונות של שוויון בין המינים במשפחה ובחברה הערבית.

קוד הלבוש הנשי תלוי באופי האישה, בהכרתה הדתית, במצבה הכלכלי וביישוב שבו היא גרה. לדעת אבו-בקר, לבושן של הנשים נובע משתי מגמות חברתיות: הגברים במשפחה שולטים ומפקחים על לבושן ועל התנהגותן של נשותיהם, בנותיהם, אחיותיהם ואמותיהם, וגם הצעירות שרוצות לצאת לתחום הציבורי מאמצות לבוש דתי כדי להשיג עצמאות (אבו-בקר 2007, 241).

האישה והילדה הערבייה בספרות הילדים הערבית

החוקרת דניס אסעד טוענת כי קשה לבדוק את השתנות דמות האישה בספרות הילדים הערבית בשל מיעוט מחקרים קודמים בנושא. שירי ערש ומשחק נותחו מבחינות שונות, כגון מבחינת השפה, המוזיקה וההיסטוריה, אך רק מעטים ניתחו את דמות האישה ואת מעמדה בשירים האלה. היא מציגה במאמרה את מסקנותיו של החוקר הפלסטיני עלי אלח'לילי מניתוח שירי ערש ומשחק (במחקר משנת 1978): (א) דמות האישה נחותה לעומת דמות הגבר, הכול-יכול; (ב) מי שיוולדת בן זוכה למעמד מועדף בחברה הערבית; (ג) בשירי הערש האם מדריכה את בתה להיות אישה טובה בעתיד (אסעד 1995, 34).

דניס אסעד בדקה את דמות האישה בספרות הילדים הערבית. היא בחנה שירי ערש ומשחק וטקסטים מתוך המקראה הערבית "אלראד" – מקראה לכיתות ה' בבתי ספר ערביים בארץ בהוצאת משרד החינוך. מסקנתה: "אין אף לא ילדה או אישה אחת בתפקיד 'גברי' קלאסי. את האישה אפשר למצוא ברוב האיוורים המתארים תמונות מחיי המשפחה, ובאלו האם משרתת את בני המשפחה – הם יושבים והיא עומדת" (אסעד 1995, 35).

אסעד בדקה גם את דמות הילדה בסדרה "הספרייה הקטנה" מאת אהאם סעודי, הכוללת כ-32 ספרים ונפוצה כמתנת יום הולדת במגזר הערבי, ומצאה כי "בכל הספרים, ללא יוצא מן הכלל, ילדה טובה היא תמיד גם ילדה יפה... הבנות תמיד עוזרות לאימא בעבודות הבית; אימהות אינן עובדות מחוץ לביתן" (אסעד 1995, 34).

ג'ולינדה אבו נאסר וזיינת בטרוני בחנו את תדמית הנשים ואת התפקידים המיוחסים להן במאה ספרי ילדים בשפה הערבית המיועדים לגילאי 3-14 שנדפסו בשנים 1977-1993, פרי עטם של מחברים משני המינים ומאוצות ערביות שונות. היא מצאה שמרבית התפקידים המיוחסים לנשים בספרי הילדים קשורים בטיפול, בדאגה ובתלותיות. החזרה הרבה על התפקידים האלה – תפקידי הרעיה והנסיכה – נועדו לחזק בקוראות הצעירות את הזולתנות, את הצייתנות ואת התלות בגבר. האם מופיעה כסמל שמותאם לתפקידיה כאם. אף שכיום נשים ערביות רבות כבר יוצאות לעבוד מחוץ לבית ומשתלבות בכל מערכות החברה, המצב החדש אינו משתקף בספרי הילדים. ולכן "מה שמצאנו בספרות הילדים איננו אפוא דימוי האישה לאמתו. התכונות המיוחסות לנשים – ציות ללא ערעור, תלות, פאסיביות וכניעות – מציגות אישיות חלשה, ויש להחליפן בתכונות אחרות, ריאליסטיות יותר, כגון אומץ לב, אופי חזק, יצירתיות, אינטליגנציה, שהן המאפיינות את הנשים הערביות המודרניות" (אבו נאסר ובטרוני 1995, 36). ספרים משמשים מודלים לחיקוי, לעידוד ולהשראה לילדים, ולכן יש להציג מודלים חדשים.

מחמוד אבו-פנה הציג שלושה שלבים בהתפתחותה של ספרות הילדים הערבית בישראל: השלב הדידקטי-חינוכי, שלב ההנאה והשעשוע והשלב האמנותי. לדעתו, ספרות זו "איננה עומדת וקופאת בשלב הראשון, אבל כנראה עוד רחוקה מהשלב השלישי האמנותי" (אבו-פנה 1992, 27).

סוגות ספרותיות בפרויקט "ספר בכל בית"

את **ספרות הילדים הדידקטית** כותבים מבוגרים שמעוניינים להנחיל את השקפת עולמם. ספרות זו מטרתה להשפיע על דעתו, על אמונתו ועל התנהגותו של הילד ולתת לו כלים להתמודד עם המציאות החברתית שבה הוא חי. "מטרת הספרות הדידקטית היא להנחיל לקורא השקפת עולם או להקנות לו הוראות להתנהגות נאותה ולעורר אותו לבקר תופעות חברתיות" (ברוך 2001, 49). כדי להשיג את המטרות האלה, מחברי הספרים נוטים לגבש מסר מודגש. לכן הספרות הדידקטית היא יצירה "שתכליתה העיקרית היא להועיל לקורא: ללמדו 'אמת' כלשהי על הממשות – טבע האדם, החברה או העולם – ועל ידי כך לשפר את התנהגותו" (ברוך 2001, 49).

ישנן שתי שיטות מרכזיות להעברת המסר בספרות הזאת: השיטה הדידקטית הישירה, שבה המספר מבקש להעביר את הנורמות ואת המגמה החינוכית ישירות וברורות – גישה זו אופיינית לסיפור הדידקטי, והשיטה הדידקטית העקיפה, אשר לפי דעת ברוך אופיינית ל"סיפור הפסיכולוגי" (ברוך 2001, 53). אך היות שבשתי הקטגוריות מועברים מסרים דידיקטיים, אין לראות בהן סוגות נפרדות. הסיפור הדידקטי העכשווי מסתיר את כוונותיו הדידקטיות: המגמה הדידקטית הגלויה, הבנויה על שכר ועונש, אינה קיימת בו עוד. המסר הדידקטי הגלוי נשאר לגיטימי רק בסוגות שהתפתחו במסגרת הסיפור העממי, כמו המשל.

המשל הוא יצירה ספרותית שמסופרת בעל-פה כסיפור עממי או נכתבת בפרוזה או בשירה. המסר של המצב המתואר במשל יכול להופיע במסקנה, בנמשל. אם הנמשל מופיע ביצירה, לפנינו משל סגור, ומוסר ההשכל הוא הכתוב בלבד, אך אם אין הנמשל מופיע ביצירה, המשל פתוח ואפשר להסיק ממנו יותר ממסר דידיקטי אחד.

משלי השועלים מעמידים במרכזם בעלי חיים בלבד, ועל פי הגדרתה של שנהר, אלה הם "סיפורי בעלי-חיים, שעלילתם מתרחשת, כדרך העלילה הסיפורית, בזמן עבר, והם מיושמים להווה ומנוצלים להבלטת מצב מקביל בעולם בני-האדם, הן על-ידי סיפור מקביל והן על-ידי לקח, מוסר השכל, הקרוי 'נמשל'" (שנהר 1982, 102). במשלים האלו בעלי החיים מדברים, הדמויות שטוחות ולהן תכונה בולטת אחת ועלילה קצרה שאינה מסתעפת.

היסוד הדידקטי בספרות הילדים הערבית

לדעת אסעד, בספרות הילדים הערבית בולט היסוד הדידקטי: "לתופעה זו יש כמה סיבות, ובהן העובדה שמרבית הכותבים הערבים בארץ היו מורים מחנכים (היום – מורות מחנכות). גם מבנה החברה, שעודנו פטריארכלי כשהיה, משפיע על מחברי ספרות הילדים, ולאחרונה תורמות גם התנועות הדתיות, המטיפות לחזרה אל חיק הדת, למגמה החינוכית בספרות הילדים, שעל פי רב באה על חשבון הצד האומנותי-ספרותי" (אסעד 1995).

סוגי הספרים שיצאו במסגרת הפרויקט

כל הספרים שהודפסו בפרויקט שייכים לסוגת הסיפור הדידקטי ומתחלקים לחטיבות האלה:

1. איכות הסביבה ומדע –

האגם העצוב (2009) מאת רנדה שקיר – איכות הסביבה; **הגועין הפך לעץ**

(2011) מאת אסמא' טנוס – סיפור מדעי.

2. מסרים חברתיים

2.1 משלים –

החיפוש אחר ידיד (2010) מאת ניבין עת'אמנה; **התמונה הכי יפה** (2010)

ע'נדורה טובת הלב (2010) מאת זוהיר דעים; **החרגול העצוב** (2011) מאת ניבין

עתיאמנה; *הנמלה שבעה* (2011) מאת רחאב זריק; *הדולפין הכחול* (2011) מאת נוהא קעואר.

2.2 סיפורים קצרים –

שאדי והמחשב (2009) מאת ניבין עתיאמנה; *הנאמנות* (2009) מאת סאמיה זהראן; *ילדותי בחיק המשלים של סבתא* (2010) מאת נסרין עלי נאסר; *נהדר* (2009) מאת נסרין עלי נאסר; *עופראן ועאסי* (2009) מאת זוהיר דעים; *הנאמנות* (2009) מאת סאמיה זהראן; *ילקוטי הכבד* (2010) מאת לילא חגיה; *הזמיר האסיר* (2010) מאת אסמהאן ח'לאילה; *הנוצות הצבעוניות* (2010) מאת פאאק אסמאעיל; *זו פרחים* (2011) מאת נרג'ס כבהא.

דמות האישה בספרים הדידקטיים שיצאו במסגרת הפרויקט

בספרים הריאליסטיים בעלי המסרים הדידקטיים מופיעה לרוב המשפחה הגרעינית, ולכן כל הספרים מהסוג הזה שיצאו במסגרת הפרויקט מתאימים למחקר, חוץ מן הספר *הזמיר האסיר*, שבו מסופר על אב ובנו. אשר למשלים – ברוב הסיפורים מהסוג הזה אין קשר בין יחסי החיות למגדר שלהן. כאלה הם הסיפורים *הנמלה שבעה*, *החיפוש אחר ידיד*, *התמונה הכי יפה* *החרגול העצוב*, ולכן לא התייחסתי לסיפורים הללו במחקרי. יוצאי דופן הם שני ספרים מהסוגה הזאת שעוסקים במגדר הנשי ובמשפחה: *ענדורה טובת הלב* *הדולפין הכחול*, המציגים סיטואציות משפחתיות, ולכן דנתי גם בהם. בסיפור הדידקטי העוסק באיכות הסביבה ובסיפור המדעי אין התייחסות לנושא המשפחה ולנושא המגדר.

איור

לאיורים מקום מרכזי בהעברת מסרים בגיל הרך. גם ילדים שמאזינים לקריאת הטקסט וגם ילדים שקוראים את הטקסט בעצמם נעזרים באיור להבנת

העלילה ולקבלת מידע נוסף.

רות תור גונן רואה בספר הילדים המאויר "תוצר תרבות בעל ערך חברתי וחינוכי הנושא בטקסט, באיור, ובעיצוב הצהרה ערכית מכוונת, גם אם אינה מופיעה כהטפה גלויה" (גונן 2000, א, 41). תוכן האיור וצורתו משפיעים על תודעת הקורא ומתורגמים מרושם חושי לתוכן רגשי ואחר כך למסר ערכי. לדעת תור גונן, "כפי שבטקסט מהווים הנושא, העלילה, הז'אנר, דרכי עיצוב הטקסט, דמות הגיבורים וכד' אינדיקטורים למסרים ערכיים המובלעים בו, כך מהווים גם המרכיבים התוכניים והצורניים של איור ועיצוב הספר סימנים נושאי משמעות ערכית" (גונן 2000, א, 42). "לכן בהתייחסות אליו יש להביא את מלוא המטען התרבותי בתחומים השונים כדי לפענח את הקודים הטמונים בו" (גונן 2000, ב, 41).

האיור יכול לתאר גיבורים, מצבים ואובייקטים תיאור שאינו מופיע בטקסט ובכך להוסיף לו פרשנות אחרת. כפי שהדגישו ויצמן ושותפיו למחקר, האיור מרחיב את עולם המושגים של הילדים, ויש לו חשיבות בהצגת ערכי החברה: הילדים לומדים באמצעותו מה נחשב בחברה נכון או לא נכון (Weitzman 1972, 1149).

תור גונן מציעה לראות באיורים את האמצעים (מדיומים) האלה:

אמצעי מקביל – מתאר וממחיש את הטקסט, מאפיין את הגיבורים, את התקופה או את המקום.

אמצעי מעטר – אלמנט דקורטיבי לעיטור העמוד המכיל מוטיבים צמחיים או מופשטים בדפוס חוזר.

אמצעי מפרש – איור שמוסיף מעולמו התרבותי של המאייר על המצבים המתוארים תיאור מילולי.

אמצעי יוצר אווירה – כגון אווירה שמחה, מאופקת או עצובה המשפיעה על קריאת הטקסט, באמצעות זווית הציור, הטכניקה, ההבעה, צילום תקריב

(קלוז אפ) וכדומה (גונן 2004, 111).

המאיירים בפרויקט

המרכז את נושא האיור בפרויקט מתחילתו ועד מועד כתיבת המאמר הזה (1994-2012) הוא מר רוני רכב³. הוחלט למסור את איור הספרים למאיירים מהמגזר הערבי, והם מאותרים באמצעות ממליצים שונים. לעתים הסופרים ולעתים ד"ר בשארה, הממונה על סניף מרכז הספר והספריות בנצרת, פונים אל רוני רכב וממליצים על מאיירים. רכב בודק את מידת התאמתם, ולאחר אישורו הם מקבלים לידיהם את הטקסט לאיור. כיום יש מאגר קבוע של מאיירים לפרויקט.

רוב האיורים מתפרסים על עמוד וחצי והטקסט מופיע בדרך כלל בצד ימין. ישנם איורים שמבוססים על קולאז'ים, איורים ידניים ואיורי מחשב. רוב האיורים מקבילים לטקסט, וחלקם יוצרים אווירה, מפרשים או מעטרים.

דמות האישה בטקסטים ובאיורים

דמות הסבתא

ילדותי בחיק המשלים של סבתא (2010) מאת נסרין עלי נאסר. בספר הזה הנכד מספר על אירועים מחיי היום-יום, והסבתא מוסיפה עליהם פתגמים ומשלים. מסיפוריו אפשר להבין את חלוקת התפקידים במשפחה. הסבתא אוהבת ומוותרת, והדבר נאמר ישירות: "[סבתא] מקיפה אותי באהבתה וחיבתה" (עמ' 1), דרך פעולותיה: "סבתא מיהרה אלי חיבקה אותי" (עמ' 11) וגם בעקיפין – דרך הפתגם "אין יקר מהבן" (עמ' 1). ההיררכיה במשפחה ברורה, והסבתא היא הדמות הדומיננטית בה. היא

³ תודה למר רוני רכב על סיועו בכתיבת הנושא הזה.

חכמה ושופעת פתגמים – פתגם לכל מצב. כלתה, האם, פונה אליה תכופות ומבקשת עצה, למשל כשהנכד מסרב לישון וכששיניו הראשונות בוקעות. האם מסבירה, כועסת ומענישה לפי הצורך. היא מנסה לחנך את הבן: כועסת כשהוא זורק חול על חברתו, מאיימת כשהוא מסרב לישון ורוצה להעניש אותו כאשר הוא עושה מעשי קונדס, אולם הסבתא מגנה עליו ותמיד מוצאת לכך פתגם מתאים. היא מגנה עליו גם כשהאב מתלונן על בנו השובב. האב הוא דמות שולית בסיפור – הוא משוחח עם חבריו ואינו מעורב בתהליך החינוכי.

איוריה של אליזבת קולטי מחמוד הם אמצעים שמקבילים לטקסט. הם מלווים את הטקסט באופן ישיר ומוסיפים לאווירה באמצעות תקריב על הבעות פניהן של הדמויות המרכזיות. הסבתא מגלה חיבה ואהבה לנכדה, מנשקת אותו על לחיו, מרדימה אותו בזרועותיה, מחייכת ונהנית למראהו, ועוקבת אחר התקדמותו במאור פנים. היא מנחמת אותו כשהוא מתקשה להירדם, אינה כועסת כשהוא שופך את המים בשגגה וממשיכה לחייך אליו ולתמוך בו גם כשהוריו כועסים על תעלוליו. האם מחבקת את בנה הבוכה בזרועותיה ומנחמת אותו, מכינה לו בקבוק חלב, כועסת עליו כשהוא זורק חול על חברתו וגוערת בו בהנעת אצבע כשהוא מתקשה להירדם. האיורים משקפים את עמדות שני הדורות: הסבתא תמיד תומכת בנכד, האם מנסה לחנך, והאב נעדר רוב הזמן, וכשהוא מופיע הוא תומך בעמדת אשתו.

האיור הוא גם אמצעי מפרש שמסייע להבחין בקלות בין **שני הדורות** ולהבין את ההיררכיה. הסבתא לבושה לבוש מסורתי: היא עוטה כיסוי ראש שצבעו שונה בכל סיטואציה (סגלגל-אפור או צהוב), ושמלותיה מסורתיות וארוכות. האם בתסרוקת מודרנית, ובגדיה אופנתיים וצבעוניים. גם האב לבוש בבגדים אופנתיים.

הפרשנות נעשית גם באמצעות **שפת הקומיקס**, לדוגמה: התנפצות הכד מתוארת באמצעות ציור של מים שחלקם נקווים על הרצפה וחלקם ניתזים

כלפי מעלה.

המסר הכללי העולה מאיורי הסבתא : גישה לנכדה הצעיר מקורה באהבה.

דמות האם

ילקוטי הכבוד (2010) מאת לילא חגיה : סעיד, תלמיד בכיתה א', מתקשה לשאת את תיקו הכבד לבית הספר. הוא פונה אל אמו ומבקש עזרה, והיא מסבירה לו בסבלנות כיצד יש לסדר את הספרים ואת המחברות בילקוט על פי מערכת השיעורים. היא גם עוזרת לו בהכנת השיעורים. האם היא דמות מרכזית שמצויה וזמינה בבית לילד החוזר מבית הספר. המסר הדידקטי נמסר בגלוי: "שיתוף פעולה עוזר בפתרון הבעיות".

באיוריו של מאהר ג'באלי הילד סעיד מופיע בתלבושת אחידה לאורך כל הסיפור. אמו מטופחת: שיערה גולש ומסודר, ובגדיה מודרניים – חצאיתה מגיעה עד ברכיה, חולצתה קצרת שרוולים, סנדליה אופנתיים, וצבעם תואם את צבע בגדיה. רוב הציורים בספר הם אמצעי מקביל – מייצגים את הסיטואציה המתוארת. הם גם אמצעי מפרש שמציג את יחסי הקרבה בין הדמויות: אמו של סעיד מלטפת את ראשו באהבה, וסעיד מלטף את אמו בעדינות. יש באיורים פרטים נוספים שמפרשים את הסיפור המילולי ומרחיבים אותו. ראשית, למותניה של האם חגור סינר, שמרמז על היותה עקרת בית. שנית, דמות נשית נוספת, המורה הצעירה שבכיתתה לומד סעיד, מופיעה באיורים אך אינה מוזכרת בטקסט. המורה מצוירת בסצנה המוכרת מהווי בית הספר: היא נותנת לסעיד המצביע את רשות דיבור. אפשר להבין זאת משפת הגוף. היא צעירה מאוד, ולבושה ותסרוקתה אופנתיים.

המסר : בשעת צרה יש לפנות אל האם ולבקש את עזרתה.

בסיפור **שאדי והמחשב** (2009) מאת ניבין עת'אמנה מוזכרים הורי הילד שאדי כל הזמן יחדיו. יחד הם קונים לבנם מחשב, הם סולדים מהתמכרותו

למחשב, הם מתקשרים להזמין את הרופא לבדוק את בנם החולה ושמחים לראותו מתאושש וחוזר להיפגש עם חבריו. רק פעם אחת מוזכרת האם בנפרד – כאשר היא **נוזפת בו ומכוונת אותו להתנהגות נכונה**: "שאדי יקירי שמת לי לב בתקופה האחרונה שאתה מכור למחשב, אתה לא יושב איתנו ולא יושב עם חבריך?!!!" (עמ' 14). אך שאדי מנסה להרגיע אותה ומתחמק ואומר: "אל תדאגי אמא יש לי הרבה חברים שהם תמיד לידי בזמן שאני צריך אותם" (עמ' 14).

איוריו של סיהרב פאהום הם אמצעי שמקביל לטקסט. ההורים מופיעים יחדיו ארבע פעמים: ביום הולדתו של שאדי הם עומדים מאחוריו; כשאמו של שאדי נוזפת בו על ניתוק קשריו עמם ועם חבריו בגלל המחשב, האב נראה עצוב והאם פעורת פה, אך ידה מונחת רכות על כתפו של שאדי; כשהרופא מגיע לביקור עומדת האם מאחורי האב, ופני שניהם מודאגות; ולבסוף, כששאדי יוצא לשחק עם חבריו ומבטיח להשתמש במחשב רק שעה אחת ביום, ההורים מחייכים, ושוב, האם עומדת מאחורי האב ומניחה את ידה ברכות על כתפו. **האם רכה ותומכת באב ובבן.**

הציוורים משמשים גם אמצעי מפרש משום שהם משקפים את **ההיררכיה המשפחתית** שאין לה ביטוי מילולי בטקסט. האב תמיד עומד בחזית, ראשון, והאם מאחוריו.

הוריו של שאדי לבושים בבגדים מודרניים, והרקע חסר אפיונים מקומיים. השפעת התרבות האמריקנית באה לידי ביטוי בכיתוב "Happy Birthday" הבולט על מפת השולחן, וכשחברו וְלִיד בא לבקרו נראה הכיתוב "Welcome" על השטיחון שבכניסה לבית. האיורים האלה ומתנת יום ההולדת שקיבל שאדי, המחשב, ממחישים את השפעת התרבות האמריקנית. המחשב, נוסף להיותו סמל הקדמה והעולם הטכנולוגי, מסמל גם את העולם האמריקני. באיור יש שימוש ב**שפת הקומיקס** כאמצעי מפרש. איור הסחרחורת מעל ראשו של שאדי, לדוגמה, מסמל את תשישותו.

המסר : חשוב לשמור על איזון בין תחביבים, משפחה וחברים, ויש להתייחס ברצינות לאזהרות האם.

הנאמנות (2009) מאת סאמיה זהראן מספר על עלאא הצעיר הפוגש בדרכו לבית הספר זקנה עיוורת ומסייע לה. במהלך יום הלימודים הוא חושב עליה ואחר כך הולך לבקרה ומציע את עזרתו. הזקנה מספרת לו על שאדי בנה, רופא עיניים מפורסם שגר בלונדון. היא ובנה לא התראו זה חמש שנים, והוא אינו יודע שהתעוורה. היא לא סיפרה לו על כך, שכן אינה רוצה להפריע להתקדמותו. עלאא חוזר עצוב לביתו. אמו מכינה לו ארוחת צהריים ומנסה להבין את הסיבה לעצבותו. הוא מספר לה על הזקנה העיוורת ועל געגועיו לסבו ולסבתו. עלאא ואמו מבקרים את הזקנה, ובסוף השבוע – את סבו וסבתו. אמו של עלאא מודיעה לשאדי שאמו התעוורה, והוא מגיע מיד ומנתח אותה. הניתוח עובר בהצלחה, וראייתה של האם שבה אליה. עלאא מחליט ללמוד רפואה, והרופא המפורסם שאדי תומך בו בעת לימודיו. עלאא נעשה מנתח לב מפורסם ותמיד זוכר לטובה את אמו, שעזרה לו.

בסיפור מופיעות שתי אמהות: אמו של שאדי – שמקריבה את עצמה ואינה פונה אל בנה כדי שלא להפריע לו בקידומו, אף שהוא יכול להציל את ראייתה, ואמו של שאדי – עקרת בית שזמינה לבנה ומגלה רגישות לצרכיו. איוריו של איימן ח'טיב לסיפור נעשו באמצעות מחשב על עמוד כפול. הטקסט מופיע על ריבוע מובהר שעולה על הציור. הציור משמש אמצעי מקביל לטקסט. האם העיוורת מופיעה בלבוש מסורתי (עמ' 5), ואילו אמו של עלאא – אם צעירה – מופיעה בלבוש מודרני. כדי ליצור אווירה המאייר משתמש בצילום תקריב. לדוגמה, כאשר האם מדובבת את עלאא כדי לדעת מה מציק לו, היא יושבת ומחזיקה בידה האחת כוס מים, ובשנייה מחבקת אותו.

המסר : הנאמנות במשפחה חשובה מכול.

הסיפור **נהדר** (2009) מאת נסרין עלי נאסר מספר על ילד ושמו נהדר שרכב

על אופניו ונפגע מרכב שאביו נהג בו. הוא מאושפז, ידו נכרתת, ואחר כך הוא מחלים. נהדר מתגבר על כל המכשולים, נעשה עצמאי, מצליח בלימודיו ואהוב על הכול.

בספר מופיעות דמויותיהם של שלושת בני המשפחה המרכזיים בחייו של נהדר: האם, האב והסב. האם רגשנית ודאגנית. היא מלווה את בנה לבית החולים עם האב והסב וגועה בבכי היסטרי לאחר כריתת ידו של בנה. בסצנה שגרתית היא מתוארת שותה קפה לצד בנה, האוכל ארוחת בוקר (עמ' 12). האב אינו יודע טעם שינה. שוב ושוב הוא אומר: "זהו רצונו של האל" (עמ' 8). רק הסב נוהג בחוכמה ו**מתמודד** עם המצב החדש. הוא אופטימי ומלווה את החלמת נכדו מרחוק.

האיורים של מאהר ג'בארי משקפים את הסיטואציות כאמצעי מקביל. דמויות האם, האב והסב הן מודרניות. לסב משקפיים קטנים ועגולים ושפם אפרפר מטופח – שני מאפיינים **סטראוטיפיים** שמסמלים את גילו ואת מעמדו. רוב הציורים הם ציורי **תקריב שיוצרים אווירה של דרמה ומשקפים את רגשות הגיבורים**: כאב, פחד ושמחה. הרקע אוניברסלי ולעתים סמלי. לדוגמה, מכל מה שנמצא בחדרו שבבית החולים מצוירים רק העירוניים ותיק המעקב הנמצא בקדמת מיטתו (עמ' 7). האמצעי המפרש בא לידי ביטוי ב**שפת הקומיקס**: המכה בתאונה שבה נפגע נהדר מצוירת כמקובל בשפה זו (עמ' 5); הסב מעודד את נכדו וברקע כוכב זהב שנושא את המספר אחת (עמ' 11); בלאל, חברו של הגיבור, מתקשה לחשוב ומוקף בבועות של מחשבות ריקות, ונהדר מסייע לו בלימוד היסטוריה (עמ' 18); נהדר, האהוב על כולם, מצויר כשמש שמאירה על היקום, שכן כמוה גם הוא מקרין אור ואהבה על משפחתו, על חבריו ועל חיות המחמד (עמ' 20-21).

המסר: אפשר להתגבר על קשיים בחיים ולהצליח באמצעות גישה חיובית, התמדה וכוח רצון.

שני סיפורים דידקטיים מסוג משל מציגים את המשפחה.⁴ הראשון הוא **הדולפין הכחול** (2011) מאת נוהא קעואר. במשל הזה משפחת דולפינים מעורבת בהתלבטות של מימו הדולפין הצעיר: האם לקיים את הבטחתו לשומר ולחזור לברכה ובכך לסכן את חייו, או להתחמק מהבטחתו. יחד הם מתייעצים עם מנהיג הלהקה. אמו של מימו מוזכרת בספר בנפרד שלוש פעמים, מהן פעמיים כדמות מחנכת – בפעם הראשונה: "היא היתה מענישה אותו כשהוא לא שמע בקולה כי היא דאגה לשלומו מאוד" (עמ' 8); ובפעם השנייה: "אמו נעצבה מאוד ונזפה בו על שהלך לברכה ללא רשות. אך היא שמחה שחזר, למרות מה שקרה" (עמ' 12); וכאם דואגת בפעם השלישית: "אמו שמחה מאוד כשחזר לחיקה בריא ושלם" (עמ' 22).

דמות האם במשל הזה היא אפוא דמות חינוכית שמשמשת בענישה ובנזיפה כדי להבהיר לבנה את הנורמות המצופות ממנו, דואגת לביטחונה האישי וחשה הקלה ושמחה כשהוא חוזר הביתה.

המסר: יש להקשיב לאזהרות האם ולקיים הבטחות.

את הסיפור אייר באמצעות מחשב בוקאעי נואהד. איוריו מייצגים את עולם הים שבו חי הדולפין, חופפים לאירועים המתוארים, ומשמשים אמצעי מקביל. מימו מאופיין באמצעות כובע קסקט ועליו האות M המייצגת את שמו. הציור מופיע על עמוד כפול: מימין מופיע ריבוע צהוב, ועליו מודפס הטקסט באופן ברור.

עִנְדוּרָה טוֹבַת הַלֵב (2010) מאת זוהיר דעים: משל על עִנְדוּרָה, חתולה טובת לב, אם לשלושה גורים ובעלת קשר טוב עם שכניה: תרנגול, כלב, לילית וילד

⁴ ארבעה ספרים דידקטיים מסוג משל עוסקים בנושא בין אדם לחברו, ואין בהם אזכור של המשפחה: **החיפוש אחר ידיד**, **התמונה הכי יפה**, **החרגול העצוב והנמלה שבעה**, ולכן לא עסקתי בהם במאמר הזה.

ושמו ג'מיל. ביתה צנוע ונקי, והיא מסתפקת במועט. ע'נדורה דואגת למזונם של גוריה, אוהבת אותם וקשורה בייחוד לגור הקטן, שהלילית תקפה במקורה לאחר המלטתו. זמן מה לאחר מכן הלילית מטילה ביצים, ומהם בוקעים שני גוזלים. כשהלילית חולה, ע'נדורה מביאה מזון לה ולגוזליה. הלילית מתרגשת מאוד ומודה שאינה ראויה ליחס כה טוב לאחר שתקפה את הגור.

לפי המשל, האם דואגת למזונם ולביטחונם של גוריה. בהתנהגותה היא משמשת להם דוגמה אישית לעזרה הדדית ולמחילה.

המסר: חשוב לדעת לסלוח.

את האיורים לספר יצר איימן ח'טיב, והם משקפים את עולם הטבע שבו מתרחשים האירועים. עיני בעלי החיים מוגדלות ומשקפות, כאמצעי פרשני, את תחושותיהם בכל סיטואציה.

דמות הילדה

ע'ופראן ועאסי (2009) מאת זוהיר דעים. ע'ופראן יושבת בכיתה ליד עאסי ומבקשת לשאול ממנו צבעים לציור, אך הוא מסרב ויוצא מהכיתה לשטוף את ידיו. בשובו הוא מגלה שע'ופראן השתמשה בצבעים שלו ללא רשותו. הוא מכה אותה, ע'ופראן בוכה, חשה ברע והולכת הביתה. לעאסי יש ייסורי מצפון, והתלמידים מתרחקים ממנו בהמשך היום. לאחר יום הלימודים ניגש עאסי אל המורה ומתוודה באוזניה על התנהגותו האלימה. המורה מחמיאה לו על שהודה בטעותו, והם מחליטים לבקר את ע'ופראן אחר הצהריים.

המסר הדידקטי נגד אלימות גלוי. המורה אומרת לעאסי: "להודות בטעות זה מעשה חסד... צריך לעזוב את האלימות מכל סוגיה... צריך לסלוח לאחרים ולאהוב אותם" (עמ' 20).

זה הסיפור היחיד שבו מופיעה אישה עובדת. המחנכת בסיפור היא מורה שמביעה אהדה לתלמידיה: כשע'ופראן חשה ברע "[המורה] שואלת אותה

בעדינות: 'מה קרה לך קטנתי היפה? למה את בוכה?' (עמ' 9), וגם כלפי עאסי האלים היא נוהגת בחיבה: "[היא] ליטפה את שערותיו" (עמ' 18). כאשר הוא מודה בטעותו "[היא] התרגשה" (עמ' 19). המורה מאופיינת כאישה רגישה ועדינה שקשובה לתלמידיה, נוהגת בהם בחיבה ומכוונת אותם לנורמות התנהגות רצויות.

ע'ופראן מתוארת: "שחרחרת ויפה" (עמ' 17). כשהיא מקבלת מכות מעאסי היא "בוכה בשקט", אך אינה מלשינה עליו. עאסי מתואר כילד אלים: הוא מכה את ע'ופראן ואחר כך מודה בלבו: "כמה אני אלים!!" (עמ' 13).

איירה את הספר נואר אבו-חדרה. המורה המופיעה באיורים היא צעירה, מטופחת ומודרנית. שיערה גלוי ובגדיה אופנתיים: חצאית עד הברכיים וחולצה קצרת שרוולים שמותאמות בצבען לנעליה האופנתיות. משקפיה הם סטריאוטיפ שמלמד על השכלתה. האיורים של מחוות גופה משמשים אמצעי מקביל לטקסט המילולי, אך הם גם אמצעי שיוצר אווירה של סבלנות ושל אהדה בבית הספר: המורה מנחמת, מלטפת ומקשיבה לוידוי באורך רוח.

ע'ופראן שחרחרת ולבושה בתלבושת אחידה. עאסי גם הוא לבוש בתלבושת אחידה, ושערו האדמוני מרמז על אופיו השובב.

המאירת השתמשה באיורים גם כמעטרים-מפרשים: היא הוסיפה לצד הטקסטים קומיקס של פנים בעלי הבעות שמותאמות לתוכני הטקסטים ומצוירות בעפרונות צבעוניים – כל איור בצבע שונה, לדוגמה: מבע פנים נדהם כאשר עאסי מכה, מבע עצוב כאשר ע'ופראן בוכה ומבע שמח כאשר עאסי שמח על הצעתה של המורה שיצטרף אליה לביקור אצל ע'ופראן.

הנוצות הצבעוניות (2010) מאת פאק אסמאעיל. הילדה אסיל מציירת את הנוף הנשקף מחלון ביתה ורואה לפתע ציפור קטנה שנפגעה מהקור. היא

מטפלת בה עד שזו שבה לאיתנה⁵. אסיל מתוארת כילדה רגישה שחומלת על הציפור הקטנה, מטפלת בה באהבה ומצילה את חייה. לאות תודה הציפור נותנת לה מנוצותיה הצבעוניות כדי לצבוע את ציוריה.

מסר: העוזר לזולת זוכה להכרת טובה ולתמורה.

איירה את הסיפור חלומה אלא. אסיל, לבושה בחצאית ובגרביונים צבעוניים, מופיעה ברוב האיורים מחייכת, למעט בעמוד 5 – שם היא רואה את הציפור הקטנה, ובעמוד 16 – שם היא אומרת שחסרים לה צבעים לצביעת התמונה. הציורים המלווים את הסיפור משמשים אמצעי מקביל: הם חופפים את המצבים המתוארים. טיפולה המסור של אסיל בציפור – ליטוף, ייבוש והבעת אהבה – מועבר בציורים. בני משפחתה נעדרים מהסיפור המילולי וגם מהאיורים ומהתמונות המקשטות את קירות החדר. אשר לאמצעים ליצירת אווירה: ראשית, החיוך האופטימי של אסיל המלווה את הספר משרה אווירה טובה; ושנית, איורי הסביבה אינם אופייניים למחוזותינו ואינם מוזכרים בטקסט: "שלג נופל בגן הירוק" (עמ' 1), ואח שבנויה לבנים חומות ובווערים בה גזעי עצים. המאירת איירה את הספר באמצעות מחשב וטשטשה חלקים גדולים מהציורים כדי ליצור אווירה של חלום.

זו פרחים (2011) מאת נרג'יס כבהא: האם והאב רואים בבתם היחידה סְלוּא את "המתנה הכי יפה... שחיכו לה הרבה זמן" (עמ' 1). האם דואגת לבתה, מדריכה ומזהירה אותה לבל תמעד. היא מעירה אותה בבוקר בעדינות: "נתנה לה נשיקה וחיבקה אותה", מזמינה אותה לארוחה ומכנה אותה בחיבה "קטנתי" (עמ' 13).

סלוא מתוארת "ילדה יפה, פניה כמו הלבנה, שערותיה זהובות, עיניה כבדולח, הלחיים שלה ורודות וחיוכה מלאכי" (עמ' 1). סלוא מנומסת

⁵ קיים פער בסיפור: הציפור הקטנה מספרת לאסיל: "אמא שלי חיפשה אותי אבל לא מצאה אותי" (עמ' 11). לא ברור כיצד הציפור ידעה זאת עוד בטרם נפגשה עם אמה.

וממושמת. כשאביה שולח אותה לקנות סיגריות, היא יוצאת בשליחותו, אך בדרך היא נופלת ומדמינת שהסיגריות מדברות אליה ומזהירות אותה שאמה עלולה להיפגע. סלוא חרדה ומנסה להגן על אמה: "[היא] רעדה ואמרה: "אבל מה אשמה אמא? היא לא מעשנת!" (עמ' 7)⁶. לאחר זמן מה אמה נופלת ומאושפזת: "מצבה של האם התדרדר... הרופאים אמרו שהיא נמצאת בסכנת חיים!!" (עמ' 15)⁷ והיא נפטרת.

האב קורא לבתו "אהובה שלי" כשהוא מבקש ממנה לקנות סיגריות וכשהוא מבשר לה שאמה נפטרה.

המסר של הסיפור עקיף ואינו ברור בשל הפערים בטקסט, אבל נראה שעיקרו: גם עישון פסיבי יכול להרוג.

את הסיפור אייר איימן ח'טיב, באמצעות מחשב. למרות הפרטים הרבים, האיורים שטוחים. הם מקבילים לטקסט. סלוא מצוירת בחצר ביתה מחייכת ומשחקת בהנאה עם הציפורים. אמה של סלוא מופיעה כצעירה ומודרנית שמטפלת בגינה, מעירה את בתה בעדינות ומושיבה אותה על ברכיה. הקשר ביניהן קרוב: הן מביטות זו בזו ומחייכות (עמ' 4). שלווה ונועם באים לידי ביטוי בציורים הללו לעומת העצב המופיע בציור של אשפוז האם בבית החולים ובציור של ההתבשרות על מותה הפתאומי (עמ' 10 ועמ' 16).

האיורים הם גם אמצעי מפרש: "רשעות" הסיגריות באה לידי ביטוי באמצעות האנשה – הצגת פניהן המרושעות. המאייר השתמש גם באמצעים שלקוחים מהקומיקס כדי לתאר את קפיצתה של הסיגריה מהקופסה.

⁶ קיים פער בסיפור: סלוא חוזרת הביתה ללא חפיסת הסיגריות, אך תגובת האב על כך חסרה.
⁷ קיים פער בסיפור: אין מידע על מחלת האם ועל הסיבות להידרדרות במצבה. הדעת נותנת שהסיבה לכך היא העישון של האב.

דיון

דמות האישה בספרים המקוריים שיצאו לאור בפרויקט "ספר בכל בית" בשנים 2009-2011 אינה משקפת כיאות את האישה בחברה הערבית בימינו.

דמות הסבתא הנוהגת בתבונה בחינוך נכדיה מופיעה רק בספר אחד מתוך שבעה-עשר הספרים – בספר **ילדותי בחיק המשלים של סבתא** מאת נסרין עלי נאסר. הסבתא היא סמכות שמקובלת על הכלה-האם הצעירה, וזו נעזרת בעצותיה בגידול הבן-הנכד. הסבתא סבלנית וחכמה, עצותיה טובות, והיא מוסיפה משלים ופתגמים למצבים השונים המוצגים בספר.

האם בכל הספרים היא אם לילד או לילדה בכורים, ולפיכך היחידה המשפחתית צעירה. אזכור לדור הסבים והסבתות קיים רק בספרים **ילדותי בחיק המשלים של סבתא ותהדו**. החמולה או המשפחה המורחבת אינן מוזכרות אף לא באחד מן הספרים האלה. הדבר הולם את התפתחות מבנה המשפחה הערבית כפי שהציג אותה החוקר חגי יחיא מוחמד. לפי ממצאי מחקרו, המשפחה הערבית עברה ממבנה של משפחה מורחבת למשפחה גרעינית מצומצמת. האם בספרים הללו היא אישה צעירה, כפי שמצאה אבו-בקר גם במציאות (הפרש הגילאים בין ההורים לילדיהם מצומצם יחסית בשל הגיל הצעיר של הנישואין ושל לידת הבכורים).

בכל הספרים שעה של האם גלוי ומטופח, בגדיה מודרניים, וצבעיהם מגוונים ותואמים – ללא גילבאב (מעיל ארוך ורחב המשמש לבוש פומבי של המוסלמיות הדתיות) וללא חג'אב (מטפחת המכסה את הראש). רוני רכב העלה את האפשרות שרוב המאיריות הן נוצריות, ולכן הן אינן מציירות את הנשים בלוש המסורתית השכיח בחברה המוסלמית.⁸

⁸ אך גם כשהציירת היא מוסלמית דתיה, כמו נואר אבו-חדרה, הדמויות בציוריה לבושות בבגדים מודרניים.

היא נמצאת בבית ומציעה פתרונות למצוקותיהם (**ילקוטי הכבוד והנאמנות**). היא מזהירה את ילדיה מפני ניתוק חברתי (**שאדי והמחשב**) ומפני הסכנות האורבות להם (**הדולפין הכחול**).

תפקידה של האם לדאוג לצורכי ילדיה ובעיקר למזונם. הדאגה לביטחונם מתבטאת באזהרה, בכעס או בענישה, אבל תמיד יש מאחורי התנהגותה של האם דאגה, אהבה ורצון לחנך. לעתים החינוך נעשה באמצעות דוגמה אישית, כמו במשלע'נדורה טובת הלב.

בספר אחד בלבד מוזכרת אישה עובדת: המורה של הגיבורים (**ע'ופראן ועאסי**), וגם היא מתפקדת כדמות אם – היא קשובה לילדים ומכוונת את עאסי לנורמות התנהגות נאותות. גם בסיפור **ילקוטי הכבוד** מופיעה דמות אישה עובדת: המורה המלמדת בכיתתו של הגיבור, אבל מדובר בדמות שהוסיף המאייר ושאינה מופיעה בטקסט המילולי. דמות הילדה בסיפורים יפה, ויש תיאור מפורט של חיזוניה. התנהגותה חיובית ועדינה (**הנוצות הצבעוניות**), היא מנומסת וממושמעת (**זר פרחים**) ואינה מלשינה (**ע'ופראן ועאסי**).

את כל הציורים שבספרי הפרויקט ציירו מאיירים ומאיירות מהמגזר הערבי בישראל, ולכן מפתיע שבאיורים מופיעים רק מעט ממאפייני התרבות הערבית. פעמיים בלבד מופיעה אישה בלבוש מסורתי – כיסוי ראש ושמלה ארוכה (הסבתא), כדי להדגיש את גילה ואת מקומה בהיררכיה המשפחתית (**ילדותי בחיק המשלים של סבתא הנאמנות**).

רוב האיורים מקבילים לטקסט וממחישים אותו. בחלקם מופיע צילום תקריב והבעה שמשפיעה על הקורא כאמצעי שיוצר אווירה. כך לדוגמה בסיפור **שאדי והמחשב** האם נמצאת תמיד מאחורי האב, ומכאן אפשר להבין שהיא מקבלת עליה את מרותו, אף שבטקסט הם מופיעים יחדיו כשווים. כמו כן אפשר לראות את השפעת התרבות האמריקנית באמצעות הכיתוב על מוצרים באנגלית או באמצעות המחשב, שכן הוא אינו רק מוצר טכנולוגי מתקדם, אלא

גם סמל של החברה האמריקנית.

רק בספר אחד – **ע'ופראן ועאסי** – האיורים מופיעים כאמצעי מעטר: העפרונות הצבעוניים מלווים כל עמוד ומשקפים את הלך הרוח, וזאת מלבד האיורים המקבילים לעלילה.

מאיירים רבים השתמשו באיורים כבאמצעי מפרש מעולם הקומיקס כדי להעביר את המסר באופן ברור, אולי משום שילדים מכירים את השפה הזאת בעקבות חשיפתם לסרטים מצוירים בטלוויזיה. **בשאדי והמחשב** נעשה שימוש בקומיקס כדי לרמוז על מחשבותיו של שאדי או על הסחרחורת שחש. כך גם **בילדותי בחיק המשלים של סבתא**: הכד נשבר ורסיסי המים ניתזים ממנו כלפי מעלה, ובסיפור **זו פרחים** הסיגריות מואנשות באמצעות חזותן המרושעת כשהן פורצות מתוך הקופסה – כל זה בדרך שאופיינית לקומיקס.

כפי שהראיתי לעיל בהסתמך על ממצאי חגי' יחיא (1994), תגריד (1995), שחר ומאיר (1998) ואבו-בקר (2007), חלו שינויים בתעסוקתה ובמעמדה של האישה בחברה הערבית בישראל, והיה צפוי אפוא שתשתנה גם דמותה בספרות הילדים. למרות זאת אנו מוצאים שמרנות רבה בדמות האישה המשתקפת במיזם "ספר בכל בית", שתפוצתו הרחבה והשפעתו הרבה יכולות להניע שינויים של ממש. הנשים מופקדות על חינוך ילדיהן ועל תזונתם, והן עקרות בית, ואילו במציאות בישראל נשים ערביות הן נשים עובדות.

הספרים משקפים גם את תפיסתם של השמרנים בחברה הערבית שעל הילדה להיות יפה, צייתנית וטובת לב, כפי שמצופה ממי שעתידה להיות אישה. את השפעת המודרניות אפשר למצוא בהצגת המשפחה הגרעינית במקום המשפחה המורחבת.

כדי להניע שינוי חברתי מומלץ לתת את הדעת על הערכים ועל המסרים המועברים באמצעות ספרות הילדים גם באופן מילולי וגם באופן חזותי, ולהשתמש בהם, בין השאר, להנחלת תפיסות של שוויון בין גברים לנשים.

ביבליוגרפיה

- אבו-בקר, ח' (2007). *החברה הערבית בישראל*, יחידה 5, האוניברסיטה הפתוחה.
אבו נאסר, ג', וזיינת ב' (1992). אם, רעיה, נסיכה, מכשפה: מיננות (סקסיזם)
בספרות ילדים ערבית. *נגה* 28, עמ' 36.
- אבו-פנה, מ' (1992). ספרות הילדים בערבית בישראל: אפיונים וקווים כלליים.
ספרות ילדים ונוער 73, עמ' 21-27.
- אסעד, ד' (1995). הארנב החרוץ והארנבת היפה. דמות הילדה בספרות ילדים
ערבית. *נגה* 28, עמ' 33-35.
- ברוך, מ' (1991). *ילד אז – ילד עכשיו: עיון משווה בספרות ילדים בין שנות ה-40*
לבין שנות ה-80. תל אביב: ספרית פועלים.
- ברוך, מ' (2001). *ז'אנרים בספרות ילדים לגיל הרך*. תל אביב: משרד החינוך,
המנהל למדע ולטכנולוגיה.
- גונן, ת', ר' (2000) (א). בין שורות ובין צורות: רכיבים לזיהוי מסרים ערכיים
באיור, בעיצוב ובטקסט של ספרים מאוירים לילדים. *עולם קטן* 1, עמ' 41-71.
- גונן, ת', ר' (2000) (ב). ספר ילדים מאויר איננו טקסט מלווה בתמונות. *ספרות*
ילדים ונוער 24 (1), עמ' 33-44.
- גונן, ת', ר' (2004). ארבע פנים לאיור: הפונקציה הקוגניטיבית, הערכית,
האמנותית והפסיכולוגית של האיור בספר הילדים העכשווי. *עולם קטן* 2, עמ'
111-141.
- הראל, ש' (1992). *הילד והחיים: תבניות ספרותיות וערכים חינוכיים בספרות*
הילדים. תל אביב: עופר.
- חגי יחיא, מ' (1994). המשפחה הערבית בישראל: ערכיה התרבותיים וזיקתם
לעבודה הסוציאלית. *חברה ורווחה* יד, 3-4, עמ' 249-264.

סואן, די' (1995). על כשל מתמשך במערכת החינוך : השוויין בין המינים והחמצתו במקראות הלימוד בישראל כדוגמא לחולשה בתהליך השחבור לערכים. **החינוך וסביבו** 17, עמ' 117-129.

שחר, ר' (1998). שוויין הזדמנויות בין המינים במערכת החינוך בין מציאות וחזון. **חמישים שנה למערכת החינוך בישראל**. אלעד פלד (עורך). תל אביב: משרד הביטחון בשיתוף משרד החינוך, עמ' 249-269.

שחר, ר' (תשנ"ז). עמדות בני שמונה-עשרה לגבי נישואין וחיי משפחה. **החינוך וסביבו** יט, עמ' 95-114.

שחר, ר' ורן מ' (1998). הצעירה הערבייה בישראל: מסורת ושינוי – עמדות לגבי שוויין בין המינים במשפחה ובחברה הערבית. **החינוך וסביבו** 20, עמ' 215-248.

שנהר, ע' (1982). **מסיפור עממי לסיפור ילדים**. חיפה: גסטליט.

תגרید, ס' (1985). **עמדות של סטודנטים ערבים בישראל כלפי אימהות ומעמד האשה בחברה**. עבודה לקראת קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים.

Weitzman, L. J., D. Eifler, E. Hokada & C. Ross (1972): Sex-Role Socialization in Pictures Books for Preschool Children. *The American Sociological Review* 77, pp. 1125-1149

רשימת הספרים במיזם "ספר בכל בית" בהוצאת מרכז הספר והספריות בישראל:

דעים, זוהיר (2009). **ע'ופראן ועאסי**. איור: נואר אבו-חדרה

דעים, זוהיר (2010). **ע'נדורה טובת הלב**. איור: איימן ח'טיב

זהראן, סאמיה (2009). **הנאמנות**. איור: איימן ח'טיב

זריק, רחאב (2011). **הנמלה שבעה**. איור: נואר אבו-חדרה

חג'ה, לילא (2010). **ילקוטי הכבד**. איור: מאהר גיבלי

חילאילה, אסמהאן (2010). **הזמיר האסיר**. איור: נואר אבו-חדרה
טנוס, אסמאא (2011). **הגרעין הפך לעץ**. איור: אליזבת מחמיד
כבהא, נרגיס (2011). **זר פרחים**. איור: איימן ח'טיב
עלי נאסר, נסרין (2009). **נהדר**. איור: מאהר ג'בלי
עלי נאסר, נסרין (2010). **ילדותי בחיק המשלים של סבתא**. איור: אליזבת קולטי
מחמיד

עתאמנה, ניבין (2009). **התמונה הכי יפה**. איור: סיהרב פאהום
עתי'אמנה, ניבין (2010). **שאדי והמחשב**. איור: נוהאד בוקאעי
עתי'אמנה, ניבין (2010). **החיפוש אחר ידד**. איור: אליזבת מחמיד
עתי'אמנה, ניבין (2011). **החרגול העצוב**. איור: מאהר ג'בלי
פאאק, אסמאעיל (2010). **הנוצות הצבעוניות**. איור: אלא חלומה
קעואר, נוהא (2011). **הדולפין הכחול**. איור: נוהאד בוקאעי
שקיר, רנדה (2009). **האגם העצוב**. איור: אליזבת מחמיד

- اسماعيل, فائق (2010). **الريشات الملونة**, الاء حلومة, مركز الكتاب والمكتبات في إسرائيل .
- حجة, ليلي (2010). **حقيبتى الثقيلة**, ماهر جبالي, مركز ادب الاطفال العربي في اسرائيل.
- خليلة, اسمهان (2010). **البلبل السجين**, نوار راشد ابو خضرة, مركز الكتاب والمكتبات في إسرائيل.
- دعيم, زهير (2010). **غندورة الطيبة**, أيمن خطيب, مركز أدب الأطفال العربي في إسرائيل.
- دعيم, زهير (2009). **عُفران وعاصي**, نوار أبو خضرة راشد, مركز الكتاب والمكتبات في إسرائيل.
- زريق, رحاب (2011). **النملة "سبعة"**, نوار أبو خضرة أرشيد, مركز الكتاب والمكتبات في إسرائيل.
- زهران, سامية (2009). **الوفاء**, أيمن خطيب, مركز أدب الأطفال العربي في إسرائيل.
- شقير, رنده (2009). **البحيرة الحزينة**, ماهر جبالي, مركز أدب الأطفال العربي في إسرائيل.
- طنوش, أسماء (2011). **البنيرة صارت شجرة**, اليزابيت محاميد, مركز الكتاب والمكتبات في اسرائيل.
- عثمانة, نيفين (2011). **الحندب الحزين**, ماهر جبالي, مركز الكتاب والمكتبات في إسرائيل.
- عثمانة, نيفين (2010). **البحث عن صديق**, اليزابيت محاميد, مركز أدب الأطفال العربي في إسرائيل.

- عثمانة, نيفين (2010). *أجمل صورة*, نهاد بقاعي, مركز أدب الأطفال العربي .
- عثمانة, نيفين (2009). *شادي والحاسوب*, سهراب فاهوم عبد, مركز ادب الاطفال العربي في اسرائيل.
- علي ناصر, نسرين (2009). *رائع*, اليزابيت محاميد, مركز ادب الاطفال العربي في اسرائيل.
- علي ناصر, نسرين (2010). *طفولتي بين امثال جدتي*, اليزابيت محاميد, مركز ادب الاطفال العربي في اسرائيل.
- قعوار, نهى (2011). *الدولفين الأزرق*, نهاد بقاعي, مركز الكتاب والمكتبات في إسرائيل.
- كبتها, نرجس (2011). *اكليل الورد*, ايمن خطيب, مركز الكتاب والمكتبات في اسرائيل.